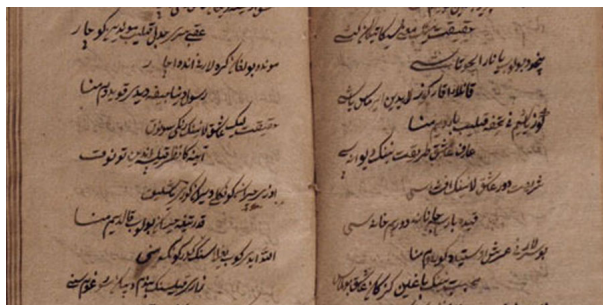

Туркий адабиётнинг бизга маълум намояндаси машхур «Хибат ул-хакойик» асарининг муаллифи Ахмад Югнакий бўлганлигини кайд этиш мумкин. Ахмад Югнакий хакидаги маълумотларни биз XV асрга оид Алишер Навоий, Арслон хожа Тархон ва бошқалар ёзиб қолдирган маълумот ҳамда шоирнинг ўз ёзганларидан биламиз.

Манбаларда Ахмаднинг тугилган жойи Югнак деб аталади. Бу номдаги кишлоқлар қадимги Самарқанд атрофи, Фаргона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган. Ахмад онадан кўзи ожиз тугилди. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: «Хак субхонаху ва таоло агарчи зохир кузин ёпук яратгандур, оммо кўнгил кузин бағоят ёрук қилгандур». Ахмад ёшлигидан жуда қобилиятли ва зийрак бўлган.

Унинг илмий-назарий рисоалар ёзган ёки ёзмаганлиги бизга номаълум. Адиб Ахмад салоҳиятли шоир ва ахлоқ муаллимидир. Ундан бизгача етиб келган ягона яхлит асар «Хибат ул-хакойик» («Хакикатлар тухфаси») достони бўлиб, 484 мисрадан иборат. Бу асарнинг бу-гунгача 3 та тўлиқ қўлёзмаси, 2 та айрим парчалари сақланиб қолган. Улардан энг қадимгиси 1444 йилда Самарқандда Улугбекнинг нуфуз-ли амирларидан Арслон хожа Тархон топширигига кўра, қотиб Зайнул Обилии ибн Султонбахт ал-Журжоний ал-Хусайний томонидан уйгур ёзувида кўчирилган. Матн орасидаги оят, ҳадис ва айрим байт-лар араб ёзувида. Асар номи мазкур нусхада «Атабатул хакойик» («Хакикат эшиклари») деб кўрсатилган. Кейинги нусха уйгур ва араб ёзувларида бўлиб, 1480 йилда Туркистондан Истамбулга бориб қолган истеъдодли қотиб Шайхзода Абдураззок бахши томонидан кўчирилган. Турк олими Нажиб Осим 1914—1916 йилларда ушбу нусхани топиб, тадқиқ этиб нашрдан чиқарди. Учинчи қўлёзма араб хатида бўлиб, унга Туркия султони Боязид II (1481 — 1512)нинг муҳри босилган. Демак, бу нусха ҳам XV аср охири XVI асрнинг бошида кўчирилган бўлиб чиқади. Асар 14 бобдан иборат бўлиб, биринчи 5 бобини муқаддима қисми деб аташ мумкин. Унда ягона Аллоҳи таолога ҳамд, Расулulloх (САВ) га наът, тўрт улуг саҳобалар — ҳўлафойи рошидин мадҳи, амир Муҳаммад Дод-сипохсолорбек ва фазилат эгаси Анас ибн Муовияларга бағишланган мадҳиявий сатрлар мавжуд. Муқадди-ма қисмининг охирида достоннинг ёзилиш сабаби баён этилган. Асар Мовароуннаҳрда ёзилган бўлиши керак, чунки буюк амир Муҳаммад Дод-сипохсолорбек турк ва ажам мамлакатларининг ҳукмдори деб улугланган, араблар эсга олинмаган.

«Хибат ул-хакойик» асари ёзилган даврда форсий ва туркий достонлар учун умумий бўлган муайян шеърӣй шакл () ҳали мавжуд эмас эди. Шу сабабдан асарнинг мадҳиявий

кириш кисмлари ўша давр араб адабиётига хос бўлган касида жанридан ижодий фойдаланиб ёзилган. Аммо дostonнинг асосий кисми ва хулосаси кадимги туркий огзаки адабиётида кенг қўлланилган тўртликлар шаклида ёзилган. Шу сабабли дoston хажмини байтлар (2 сатрли банд системаси) билан ўлчаш тўғри эмас. Ахмад Югнакий номига «Адиб» сўзи қўшиб айтилиши маълум сабабга эга. У ўзини шоир эмас, балки адаб илми намояндаси деб билади. Унинг дostonи ҳам туркий элатларга исломий одоб коидалари, маънавий-ахлокий камолот сирларидан таълим беришга мўлжалланган. Буни ундаги боб сарлавхаларидан ҳам англаш мумкин. Биринчи боб (аннавъул-аввал) — «Илм манфаати ва жахолатнинг зарари хакида» деб аталган. Маълумки, исломнинг илк нозил бўлган оятлари «Икра!» (яъни, «Ўқи!») деб бошланади ва илмга ташвиқ этиш ислом маънавиятининг мухим асосларидан бирини ташкил этади. Дoston матни орасида пайгамбаримизнинг «Илм Чин эли (яъни Хитой)да бўлса ҳам, ўрганинг!» деган хадислари араб тилида келтирилган ва ушбу фикр туркий тўртликлар шаклида шархланган. «Саодат йўли билим билан билинади», дейди Адиб. У билим эгаси бўлган аёл кишини эрлар каторида кўради, билимсиз эркакни эса аёлдан ҳам заиф билади.

Алишер Навоий ўз асарида Адиб Ахмад дostonинг ушбу бобидан энг эркин тимсолни келтирган:

Сўнгакка илик тур, эранга билик,

Биликсиз эран ул иликсиз сўнгак.

Арслон хожа Тархон туздирган матнда шу сатрлар бироз бршкачарок жаранглайди:

Сўнгакка йиликтеқ эранга билик,

Эран курки ақл, ул сўнгакнунг йиллик.

Билим эгаси вафот этганда ҳам унинг номи бокий колади, деб хулосалайди шоир, аммо билимсиз киши тиригида ҳам ўлиқдан фарқи йўқдир. Адиб Ахмад билимсизликни коралаб яна Расулulloх (СAB) хадисларига мурожаат этади: «Тангри ҳеч қачон жоҳилларни азиз қилган эмас». Илм кадрига факат маърифатли одам етади, нодонга эгир кишини бой этади, илм ахлини эса араб ҳам, аҷам ҳам олқишлайди.

Дархақиқат, Адиб Ахмад яшаган давр, амрико о. <ими Франц Ро-у гснталь таъбири билан айтганда, «илм тантанаси» даври эди- Адиб Ахмад минтака маданиятидаги мислсиз камолот йўлнинг иштирок-чиси эди. Аммо давр мураккаб, ўта зиддиятли гам эди- Бу ҳолат илк туркий пандноманинг кейинги боблари мундарижсида ўз аксини топган. Иккинчи боб «Тилни тийиш ва бошқа одоблар хакида» деб номланади. Бу бобдаги машхур сатрлар:

«Тилинг бекта тутгил тишинг синмасун, кали чикса бекта, тишингни сийур».

Алишер Навоийнинг Адиб Ахмад хакида ёзганларида бироз ўзгар-ган ҳолда такрор этилади. Адиб фикрича, киши бошига ҳар қандай иш тушса, тили туфайли содир бўлади, баъзилар яхшилик кўради, баъзилар афсус чекади. Аҳмок одамнинг тили — душмани, кўп ки-шиларнинг тили туфайли қони тўқилди. Адиб Ахмад беҳудағўйлик ва ёлгон сўзлашни қаттиқ қоралайди. Сўзнинг тўғриси ва қисқаси яхши деб ҳисоблайди. Боб давомида сир саклашнинг муҳимлиги таъ-қидланади, «хатто яқин дўстингдан ҳам эҳтиёт бўл»— дея огоҳлан-тиради шоир. Бундай огоҳлантиришлар замонанинг қалтислигани эслатиб турарди. Учинчи боб ҳам шунга мувофиқ «Дунё ҳолатлари-нинг ўзгариб туриши ва дунё ахлида вафо қамлиги хакида». Адиб Ахмад ўз асарини кексалик чоғида ёзганлиги ушбу боб мазмунидан сезилади. Адиб дунёнинг ўткинчилиги, киши умрининг елдек ўти-ши, обод ўлкалар ҳароб бўлиб, доноларнинг қупи дунёни тарқ-етганини афсус

билан кайд этади. Дунё бир кўли билан кишига асал тутса, иккинчи кўли билан огу тутади.

Шу сабабли «егулигинг ва кийгулигинг бор бўлса, кўп ҳам мол-дунё йигишга ружу қўйма», дейди Адиб.

«Хибат ул-хакойик» асари асосий кисмининг кейинги 4—7- боблари ҳам инсонларнинг юксак фазилатларини таърифлаш, нуксонларини коралашга багишланган. Уларда саховат, кўли очиклик, та-возеъ, инсонларга меҳрли бўлиш, вафоли, шавкатли, халим табиатли, кечирувчан, камтар бўлиш таргиб килинади, бахил ва очкўз-лик, молпарастлик, газабнок ва такаббурлик, риёкорлик, бесабрлик, зулм ва зўравонлик, сафсатабозлик каттик кораланади. Асар бошдан оёқ тавхид эътикодига таянади, муаллиф фикрлари Аллох таолонинг муборак оятлари, Расулulloх (САВ)нинг хикматли хадис-лари билан далилланади. Туркий тилда битилган шеърий матн ора-сида катор оятлар, 20 дан ортиқ хадисларнинг асл арабий матни келтирилган, улар туркийда шеър воситасида шарҳ этилган. Умуман олганда, «Хибат ул-хакойик» тил жихатидан жуда кадимий, аммо асрлар давомида кўп кўчирилиб, котиблар томонидан тушуниш кийин жумлалар соддалаштирилган, кейинги асрлар тил унсурлари асарга анча таъсир кўрсатган. Достоннинг илмий-танкидий матнлари 1951 йилда туркиялик олим Рашид Рахмат Арат, 1972 йилда узбек олими козокбой Махмудов, кейинчалик козогистон олимлари томонидан турли кўлёмаларни чогиштириб тайёрланди ва чоп этилди. Бу нашр-лар барчаси XV—XVI асрлар матнига таянади, чунки кадимийрок кўлёмалар сакланиб қолмаган. Достоннинг барча мавжуд кўлёмаларида асл муаллиф матни охирида илова қилиб, бир номаълум котиб (ёки шоир) ва Амир Сайфиддин (шоир Сайфий)нинг алоҳида тўртликлари ҳамда Арслон хожа Тархоннинг 10 байтли маснавийси илова қилинган. Бу шеърий иловалар кейинги асрларда қўшилган бўлиб, тил хусусиятларига кўра ҳам Адиб Ахмад асаридан фарқ қилади. Улар мазмуни асосан достон муаллифини таъриф этиш, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қўшимча маълумотлар беришга қаратилган. Арслон хожа Тархон Адиб Ахмад асарини «кашкарый тил била» ёзилган дейди, аммо муаллифнинг ўзи — «Анин уш чикардим бу туркий китаби деб» ёзган эди. Демак, VI—VII асрларда шаклланиб бўлган умум-минтака туркий тилини Адиб Ахмад даврида «туркий» аташган бўлса, кейинчалик маданий-адабий марказ қорахонийлар пойтахтига кўчгач, уни «кошгарий» тил деб аташ расм бўлган ва Улугбекнинг амири ушбу кейинги атамадан фойдаланган. Умуман Адиб Ахмад достони тил хусусиятларини Култегин, Тунюкук, Билка коон битиклари билан қиёслаб ўрганиш туркий маданият тақомилини тўғри англаб етишда катта аҳамият қасб этган бўлур эди.

Илк мутафаккирлардан бўлмиш Адиб Ахмад Мовароуннахр ва Хуросонда туркий элатлар маданиятини юксалтиришда катта хизмат қилди. XI—XII асрларда ижод этган Махмуд Кошгарий, Юсуф Хос Хожиб, Ахмад Яссавий каби нафакат узбек халқи, балки бутун турк олами, ҳатто ислом минтақасининг буюк алломалари ичида Адиб Ахмад муҳим ўрин эгалайди. Алишер Навоий у ҳақда шундай ёзади: «Хейли элнинг муктадоси эрмиш. Балки аксар турк улусинда хикмат ва нукталари шоедур (Кўпгина эл унга иктидо қиладилар, яъни эргашадилар. Унинг хикматли сатрлари ва нозик ишоралари аксарият туркий халқлар орасида тарқалгандир). Асосан маснавий шаклида ёзилган «кутадгу билик» асарида юзлаб туркий тўртликлар учрайдики, вазн ва қофияланиши, баъзан мазмуний йўналиши айни Адиб Ахмад достонидаги тўртликлар қабидир. Ахмад Яссавий хикматларида ҳам мувофиқ жойлари йўқ эмас.

«Хибат ул-хакойик» асари Ўзбекистонда кенг ўрганилиб, ўзбек адабиёти тарихи

дарсликларига киритилган.